

В.Г. Ломан¹

*¹т.ғ.к., академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті жанындағы
Сарыарқа археологиялық институтының директоры,
Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: lvg7@yandex.ru*

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДОҢҒАЛ ҚОНЫСЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Доңғал елді мекені Қарағанды қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 208 км жерде, Кент тауларында, Талды өзенінің саласы Қызылкенеш өзенінің сол жағалауында орналасқан. Автор қоныстың бірнеше тұрғын үйінде қазба жұмыстарын жүргізді, соның арқасында олардың қабырғаларының құрылымы және ішкі интерьер ерекшеліктері анықталды. Тұрғын үйлер жоспарда тікбұрышты пішінді, дәліз тәрізді кіреберістері және бесбұрышты ошақтары қабырғасына орнатылған тақта тастардан құралған. Қабырғалары ішінен жалпақ тақта тастармен орналастырылған және күлмен жабылған. Олардың жанындағы тұрғын үйлерде тас және сүйектен жасалған құралдар, қола тойтарма, қола пышақ сынығы. Доңғал қонысының сазды ыдыстарының маңызды ерекше оюы және формалары, оның сәулеткерлігі негізінде, автор соңғы қола дәуірінен ерте темір ғасырына өтпелі кезеңмен мерзімделген ескерткіштердің доңғалдық типін бөліп шығарды. Сонымен бірге, қыштың оюы және дайындалу технологиясы сарғара-алексеев мәдениеті (соңғы қола дәуірі) қыштық кешенімен айқын ұқсас болып келеді, ол олардың генетикалық байланысын көрсетеді.

Түйін сөздер: соңғы қола дәуірі, өтпелі кезең, сарғара-алексеев мәдениеті, доңғалдық тип, қыш, қоныс, ошақ, тұрғын үй, археозоологиялық сраптама.

V.G. Loman¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Director of the
Saryarka Archaeological Institute at the Buketov Karaganda University,
Karaganda, Kazakhstan, e-mail: lvg7@yandex.ru*

RESEARCH OF THE DONGAL SETTLEMENT IN THE KARAGANDA REGION

Abstract

The Dongal settlement is located 208 km southeast of the city of Karaganda, in the Kent mountains, on the left bank of the river Kyzylkenysh, a tributary of the river Taldy. The author carried out excavations of several dwellings of the settlement, thanks to which the structure of their walls and the features of the internal interior were established. The dwellings were rectangular in plan, corridor-shaped entrances and pentagonal hearths of stone slabs placed on the edge. The walls were furnished from the inside with flat stone slabs and were filled with ash. Tools made of stone and bone, a bronze rivet, and a fragment of a bronze knife were found in and around the dwellings. Based on the essential features of ornamentation and forms of clay vessels of the Dongal settlement, its architecture, the author singled out the Dongal type of sites dated from the time of the transition from the Final Bronze Age to the Early Iron Age. At the same time, the ornament and the technology of making ceramics have a certain similarity with the ceramic complex of the Sargary-Alekseevsk culture (the Late Bronze Age), which indicates their genetic relationship.

Key words: Bronze Age, transition period, Sargary-Alekseevsk culture, Dongal type, ceramics, settlement, hearth, dwelling, archaeo-zoological analysis.

В.Г. Ломан¹

*¹к.и.н., директор Сарыаркинського археологического института при
Карагандинском университете им. академика Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан, e-mail: lv7@yandex.ru*

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ДОНГАЛ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

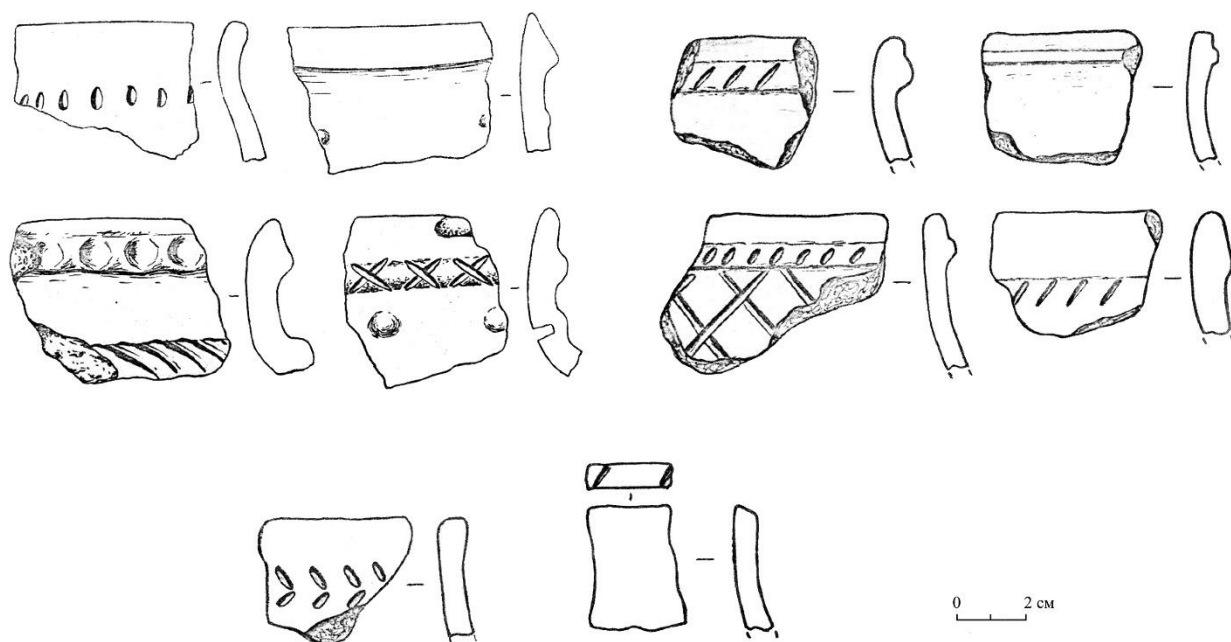
Поселение Донгал располагается в 208 км к юго-востоку от г. Караганды, в горах Кент, на левом берегу р. Кызылкеныш, притока р. Талды. Автор провел раскопки нескольких жилищ поселения, благодаря чему была установлена конструкция их стен и особенности внутреннего интерьера. Жилища имели в плане прямоугольную форму, коридорообразные входы и пятиугольные очаги из каменных плит, поставленных на ребро. Стены были обставлены изнутри плоскими каменными плитами и имели подсыпку из золы. В жилищах и рядом с ними найдены орудия из камня и кости, бронзовая заклепка, обломок бронзового ножа. На основании существенных особенностей орнамента и форм глиняных сосудов поселения Донгал, его архитектуры, автор выделил донгальский тип памятников, датированный временем перехода от эпохи финальной бронзы к раннему железному веку. Вместе с тем, орнамент и технология изготовления керамики имеют определенное сходство с керамическим комплексом саргаринско-алексеевской культуры (эпоха поздней бронзы), что говорит об их генетической связи.

Ключевые слова: эпоха бронзы, переходный период, саргаринско-алексеевская культура, донгальский тип, керамика, поселение, очаг, жилище, археозоологический анализ.

Кіріспе. Қола және ерте темір ғасыры археологиялық мәселелерін мұқият өңдеген кезде осы дәуірлер аралығының өтпелі кезеңі бойынша арнайы зерттеулердің болмауы ежелгі Қазақстан тарихын зерттеуде үлкен тосқауыл болып табылады. Сол арада, қоладан ерте темір ғасырына өту ұдайы әлеуметтік-экономикалық және технологиялық өзгерістер кезеңі болды – шаруашылықтың көшпелі типіне өту жаппай жүргізілді, ол адаммен жаңа металл және темірді байытумен бір кезде болды және миграциялық үрдістердің күшеюімен, қақтығыстардың жиіленуімен, қоғам әлеуметтік құрылымының қайта құруымен және дүниетаным жүйесінің түбегейлі ауысуымен сүйемелденді. Осы маңызды тарихи кезеңді зерттеудің әрі қарай жылжуына материалдардың өткір дефициті кедергі. Қола дәуірінен ерте темір ғасырына өтпелі кезең ескерткіштерін зерттеу, Қазақстан ғана емес шекаралас орналасқан аймақтардың ежелгі тарихының бірқатар мәселелерін шешу үшін төтенше маңызды және перспективті болып табылады. Мұндай ескерткіштердің қатарына Донғал қонысы.

Материалдар және әдістер. Ескерткіш Қарағанды қ. 208 км оңтүстік-шығысқа қарай, Кент ауылынан (Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы) 1 км оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Қоныс Қызылкент (Кент таулары) сайына кіреберісте, Қызылкеніш өзенінің сол жағалауындағы жартасты төбеде орналасқан.

Сурет 1 – Доңғал қонысының қыш ыдысы

Қазіргі жер қабатында көзге көрінетін шамамен 10 құрылыс ойыстары тіркелді. ҚарМУ археологиялық экспедициясымен 4 тұрғын үйлер зерттелді [1, 453; 2, 507-508; 3].

Тұрғын үй 1 жоспарда алаңы 73,44 ш.м. тік бұрышты пішінді және «онтүстік-батыс – солтүстік-шығыс» бойын бағытталған. Батыс көлденең қабырғасы жағынан көлемді тақта тастардан құралған тік бұрышта жанасқан түріндегі кіреберіс қалдықтары тіркелді. Аршылғаннан кейін сақталған қабырғаларының бөлігі қалыңдығы 3 м дейін, биіктігі 0,5 м дейінгі тасты үйіндісімен көрсетілді. Қабырғалары тақта тастардан қаланды көмегімен құрастырылғаны нақты орнатылды. Тұрғын үй ішіндегі қабырғалары тік орнатылған тақта тастармен қапталған. Қабырғаларының жанынан күл себіндісі байқалды. Күлмен араласып сүйектер және қыш фрагменттері және тұрғын үй қабырғалары арасындағы қуысқа көмілді. Тұрғын үй еденінде ошақ, шаруашылық және дінгек шұңқырлары тіркелді. Шаруашылық шұңқырлары тұрғын үй бөлігінің орталығы, ошақ айналасы және қабырғалары маңы периметрлері бойынша басымдық орналасқан. Шұңқырлардың үйіндісінде жануарлар сүйектері, қыш фрагменттері байқалды. Бір шұңқырда қыш ыдыс тұрды, оның жанында бірнеше сүйектер жатты. Дінгек шұңқырлар жоспарда дөңгелек (диаметрі 0,05-0,4 м), қимасында – қазан тәрізді және конус тәрізді пішінді. Тұрғын үйден қыш фрагменттері, қола тойтарма, тас құралдар (үккіш тас сынығы, кетпен, екі өңдеу тасы, екі диск тәрізді қырғыш, екі жануарлардың иек сүйектерінен жасалған қырғыштар) табылды. Тұрғын үй 1 батысқа және солтүстікке қарай түрлі құралдардың, сонымен бірге екі тас келсап, диск тәрізді қырғыш, сүйек құралдың дайындамасы жиналды.

Тұрғын үй 2, көлемі 79,6 ш.м., шығыс жағынан тұрғын үй 1 жанасады және онымен ортақ бір қабырғасы бар. Тұрғын үйге кіреберіс жағы болжаммен шығыс жағынан болды. Тереңдігі 0,4 м қазаншұңқыр түбінен ошақ, шаруашылық және дінгек шұңқырлары тіркелді. Ошақ тұрғын үйдің ортасында орналасты. Ошақ шұңқыры жоспарда ось бойы 1,1x1,1 м бес бұрышты құрайтын периметрі бойынша тақта тастармен орналастырылған. Шаруашылық шұңқыр үйіндісінен жануарлар сүйектері және қыш фрагменттері байқалды, № XIII шұңқырда кішігірім сазды ыдыс тұрды. Тұрғын үй 2 заттай олжалары келесідей нәрселермен көрсетілген: қыш диск, үш сүйектен жасалған біз, сүйектен

жасалған қару, тас диск тәрізді қырғыш, анықтамаған тас және сүйек қарулардың сынықтары. Бұдан басқа, тұрғын үй сыртында, солтүстік қабырғаның жанында, иық тұсынан штрихталған үйбұрыш бастары төмен қаратылып оюланған қыш ыдыс тұрды. Тұрғын үй маңынан шақпақ тастан жасалған жебе ұшының сынығы мен екі сүйек қару табылды.

Сондай-ақ, тұрғын үй 3 (көлемі 66,7 ш.м.) тұрғын үй 1 ортақ қабырғасы бар, одан оңтүстікке қарай орналаса отырып, тұрғын үй 2 ішінара шығыс жағынан қабырға бөлігін бөліседі. Оңтүстік қабырғаның бір бөлігі қираған. Қабырға конструкциясы тұрғын үй 1, 2 конструкциясына ұқсас. Батыс қабырғаға бұрышы жағынан кіреберіс жақ жанасады, ол жоспарда «Г»-бейнелі пішіні бар және оңтүстікке қарай ашылады. Кіреберіс тік орнатылған тақта тастардан құрылды. Тұрғын үй еденінен ошақ, шаруашылық және дінгек шұңқырлар тіркелді. Ошақ тұрғын үйдің орталығында орналасқан, ошақ шұңқыры жиектеріне қабырғасына тақта тастардан орнатылған бесбұрыш түріндегі конструкциясымен көрсетілген. Шаруашылық шұңқырлары тұрғын үйдің солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс бұрыштарында топталған. Кіреберістен алыс емес № I, II бір-бір қыш ыдыстан тұрды. Басқа шұңқыр үйінділерінде жануарлар сүйектері кездеседі. Тұрғын үй 3 мәдени қабатында қыш фрагменттері, екі тас келсап сынықтары, тас балға, диск тәрізді қырғыш, екі жылтыратқыш, тас және сүйектен жасалған заттардың сынықтары, сонымен бірге кіреберістен табылған тұтқасы бар екі тас ыдыс болды.

Тұрғын үй 4 тұрғын үй 3 оңтүстік-батысқа қарай 13 м жерде орналасқан. Тұрғын үй қазаншұңқыры жоспарда тік бұрышты пішінді, көлемі 78,1 ш.м., «солтүстік-оңтүстік» бойымен бағдарланған. Тұрғын үйге кіреберіс солтүстік қабырғаға жанастыра құрастырылған және дәліз және шығысқа қараған шығу жағындағы тамбурды құрайтын, тік қазылып орнатылған «Г»-бейнелі конструкциясын көрсетеді. Тұрғын үй еденінен ошақ, дінгек шұңқырлары тіркелді. Ошақ тұрғын үйдің оңтүстік жартысында орналасқан. Ошақ шұңқыры бесбұрыш құрайтын тақта тастармен орналастырылған. Дінгек шұңқырлары жоспарда дөңгелек, диаметрі 0,1-0,3 м, кескінінде қазаншұңқыр және бесбұрышты пішінді. Жеті шұңқыр, диаметрі 0,2-0,2 м, тұрғын үйдің орталық бөлігінде екі параллельді қабырғаларға қатар құрады. Шамасы, бұл шұңқырлар тұрғын үй жабындысын ұстап тұратын тірек дінгектерге жатады. Үйдің шығыс жағында күл шұңқыры кесіліп, оның үстіне тұрғын үйдің сыртында мәдени қабат пайда болды, яғни тұрғын үй 1-3 тұрғын үйден кейінірек салынды. Тұрғын үйден тас келсап пен үккіш сынығы, қыш ыдыстардан тәж фрагменттері табылды. Тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс бұрышы жанынан, сыртқы жағынан бес тас диск тәрізді қырғыштар мен алтыншының сынығы табылды. Тағы осындай қырғыш тұрғын үйдің оңтүстігінен және тағы біреуі – осыдан шығысқа қарай күлден табылды. Бұдан басқа, тұрғын үй 4 айналасынан келесі заттар табылды: тас жылтыратқыш, балға, қыш диск, қола пышақ жүзінің сынығы, белгісіз бағытта қолданылған бірнеше тас құралдар табылды.

Тұрғын 1 және 3 қабырғалары арасын талдау барысында екі диск тәрізді қырғыштар, сылау үшін арналған екі тас, кварциттік шар, сүйектен жасалған қару және ойнауға арналған сүйек – өтпелі саңылауы бар және бетіне қоланың бір бөлігі бекітілген астрагал (таспа) табылды.

Сақталған тас қалдықтары бойынша тұрғын үй қабырғалары негізінің конструкциясын суреттеуге мүмкіндік береді. Ол ішкі кеңістігі құммен бітелген тақта тастардан, ұсақ тастармен араластырылған екі қатарлы тастан жасалған.

Қоныстан табылған жануарлар сүйектері археозоологиялық срапатамаға тартылған болатын [9], Оның нәтижесінде, үй жануарлары түрлері жалпы ет өнімдерінің 92,7% бергендігі анықталды. Мал шаруашылығының ет өнімдерін дәстүрлі жеткізушілерде өсірілетін тұяқтылардың үлесі 92,6% құрады. Олардың ішінде жетекші орынды жылқы еті (48,3%), екінші – сиыр еті (32%), қой етінің үлесі 10% сәл аз болды (9,6%). Жалпы ет тағамының 7,2% берген жабайы жануарлар тобында құлан жануары басым. Қалған түрлердің үлесі пайыз үлесінен аспайды. Доңғал елді мекенінің ежелгі тұрғындарының

экономикасы мал шаруашылығына негізделгені анық. Жетекші сала жылқы шаруашылығы болды. Екінші орында ірі-қара мал, үшінші орында – қой шаруашылығы болды. Мамандандырылған ешкі шаруашылығына қатысты қолда бар материалдар негізінде нақты бағалау мүмкін емес. Түйе шаруашылығы болмаған, ал сойылған түйелер керуендермен бірге келген болуы мүмкін. Аңшылық олжасы ет тағамдарының 7% астамын әкелетін рационын әртараптандырды. Аң аулау жабайы жануарлардың ет түрлеріне де, аң терісіне де жүргізілді, бірақ соңғыларының үлесі онша маңызды емес.

Қоныстың қышы көлбеу және қиылысатын сегменттермен, көлденең зигзагпен, көлденең сызықтармен, үшбұрыштармен, батырылған қатарлармен өрнектелген. Ою-өрнек салу техникасы – сызықтық, тарақты мөртабандық, майда мөртабандық. Бір кең таралған әдіс – саусақтардың бүкпесіні. Көптеген ыдыстардың білікшесі жабыстырылатын немесе қалыптасқан болып келеді. Ыдыстардың тұрқысында орналасқан қиғаш қойылған білікше кесінділері түпнұсқалы болып табылады. Тұрқысы толықсыған және мойын жағы айқын көрінетін құмыра пішінді ыдыстар басымырақ. Болмашы көлемде құты түріндегі ыдыстар да табылды. Ыдыстардың тәждері дөңгеленген, тығыздалған және үшкірленген. Олардың ішінен ернеуі бар тәждер, толықтырылған тәждер, «жағашалары» бар тәждерді бөліп алуға болады.

Талқылау. Сарғара-алексеев мәдениетінің ыдыстарымен белгілі бір морфологиялық ұқсастығы бар, бірақ одан бірқатар маңызды ерекшеліктерімен айрықшаланатын қоныстың қыш топтамасы (сурет 1) автормен [4] доңғалдық типке бөлінді: 1) жағдайлардың басым көпшілігінде білікшені орналастыру ыдыс тәжінің дәл астында болды, осы уақыттағы сарғара-алексеев білікшелері жиі мойын негізінде орналастырылған болатын; 2) кескінінде білікшелер жиі жіңішке, тікбұрышты және үшбұрышты болатын; 3) ыдысты әшекейлеу білікше үзіктеріне қиғаш қойылды; 4) декор элементтерінің арасында тырнақтармен немесе саусақтармен жасалған көптеген қысымның болуы. Осымен бірге, ою және технологиялық дәстүрлер [5; 6] элементтеріндегі сарғара-алексеев ыдыстарының бар аналогиясы, сарғара-алексеев қышы эволюциясының нәтижесі доңғалдық қыш болып табылатынын көрсетеді.

Барлық анықталған белгілер бойынша таңқаларлық ұқсастық Обиточная-12 қонысының қыштық типінде байқалады, оны өз кезінде Азов маңында және Солтүстік-Батыс Қара теңіз маңында О.А. Кривцова-Гракова [7] бөліп алды, б.д.д. VII ғ. мерзімдеді. Өзіндік кезеңдеуден шыға отырып, ол обиточная қышы сабагинов қышына едәуір жақындығын көрсетеді. Обиточная қышы сабагин қышымен бастысы жоғары орналасқан білікше арқылы байланысады. Алайда, егер сабагинов ыдыстарының негізгі бөлігі құтылар болса, онда Обиточная-12 елді мекенінде көп бөлігі құмыраларға тиесілі болды. О.А. Кривцова-Гракова скиф ыдыстарында дамыған ерекшеліктерді көрсете отырып, тұрмыстық қыштың сабагиновтікінен айырмашылығына басты назар аударды. Жоғары орналасқан білікшеге келетін болсақ, ол тек сабагиновта ғана емес, сонымен қатар скиф мөртабандық қышында да кездеседі.

Доңғал қонысының қыштық кешенінде Батыс Сібірдің б.д.д. IX-VIII ғасырлардағы ирмен қышына тән ою-өрнекті композициялары бар ыдыстардың фрагменттері бар екенін ескереміз. Көлбеу білікшелермен безендірілген ыдыстар скиф уақытына дейінгі кешендерде де бар. Доңғал типінің қола дәуірінен ерте темір ғасырына өту кезеңіне жататын Төменгі Еділдің қышымен ұқсастығы байқалады [8].

Нәтижелер. Қыш ыдысқа жүргізілген [5; 6] технологиялық талдау бастапқы шикізатты іріктеу және қалыптау массаларын жасау кезінде қалыптасқан сарғара-алексеев және доңғал қышшыларының мәдени дәстүрлері негізінен ерекшеленбегенін көрсетті. Осылайша, осы және басқа ыдыс-аяқтардың генетикалық байланысы туралы болжам оның пайдасына жақсы дәлел болды. Барнаул археологтарының Орталық Қазақстанға Алтайдан немесе Шығыс Қазақстаннан халықтың белгілі бір топтарының жылжуы нәтижесінде доңғалдық қыш түрінің пайда болуы туралы гипотезасы [10, 123], менің ойымша, әлі жеткілікті негіздері жоқ. Керамикадағы ұқсастықтар бойынша және Кент қонысының

стратиграфиясы негізінде доңғал ыдыстары бар ескерткіштердің өмір сүру¹ уақыты б. з. д. VIII ғ. [4, 128], немесе тіпті VIII – б. з. д. VII ғ. басы [12, 66; 14, 102]. Әрине, бұл мерзімді жалпы шартты деп санау керек, өйткені біз хронологиялық тұрғыдан анықтайтын бірде-бір нәрсені алған жоқпыз.

Доңғал типіндегі ескерткіштер қыш ыдыстардан басқа мәдени ерекшеліктерге ие болды. Сонымен, қазірдің өзінде доңғалдық үй құрылысының ерекшелігі туралы айтуға болады, мысалы, сарғара-алексеевтікімен салыстырғанда [15]¹:

1) сарғара-алексеев тұрғын үйлерінің алаңы – 200-400 ш.м, доңғалдық – 60-80 ш.м; 2) бірінші қабырғалары – ағаштан жасалған немесе өрілген, екіншілері, олар қалау арқылы тақта тасрдан жасалған; 3) сарғара-алексеев ошақтары – тесілген дақтар мен саз бен тастан жасалған төсеніштер түрінде, шұңқырларда немесе еденде, ал доңғалдық – бұл қабырғаға қазылған төмен тақта тастардың бесбұрышы ретінде көрсетілген; 4) көп камералы сарғара-алексеев тұрғын үйлерінен доңғал типінен айырмашылығы, бір-бірінен оқшауланған, бірақ олар 0,5-0,8 м қашықтықта өте жақын орналасқан.

Сонымен бірге, сарғара-алексеев доңғал ескерткіштерінің пайда болуының пайдасына қосымша куәлік бола алатын кейбір жалпы белгілерді атап өткен жөн: қабырғалар ішкі жағынан тақта тастармен қаптау әдісімен жүргізілген; жоспарда тік бұрышты пішінді; дәліз бейнелі шыға берістер (анығында, доңғалда негізгі дәлізге перпендикуляр тамбур бар).

Қорытынды. Сірә, В.В. Евдокимовпен [14] доңғалдық мәдениетке бөлінген доңғалдық тип қыш ыдысы бар ескерткіштердің ертеректе олар үшін ұсынылған мерзім дәлелденсе, олар соңғы қоладан ерте темір ғасырына өтпелі кезең мәдениеттер тұтастығына кіргенін аңғартады. Доңғалдықтың толық аналогы болып табылатын [7, 151-154, сурет 37], шығысы – трушников кезеңінің [17, кесте XXX - 7, 10; кесте XLI - 15, 16; кесте LVI - 3; кесте LVIII - 2, 3; кесте LX - 3] (Шығыс Қазақстан) және Құлынды жазықтарына дейін жеткен Обиточный типінің (Азов маңы) қыш ыдысы бар осы тұтастық ескерткіштерінің батыс шекарасы белгіленді [18; 19]. Оның өзінің немесе оның байланысының таралуының оңтүстік жиектері доңғалдыққа аналогиялы қыштың табылған жерлері [20, кесте XXX, 2, 3, 5; кесте XXXI, 5, 6; кесте XXXII] Солтүстік Қырғызстандағы Қайыңды тұрақтары деп белгіленді. Бұл тұтастық соңғы қола дәуірінің біліктің қыш тұтас мәдениеті эволюциясының нәтижесі болып табылуы мүмкін, аталған аумақ кіретін аймаққа және оның негізінде скиф-сібір әлемі мәдениеттерінің дамуы мүмкіндігін жоққа шығармайды (кем дегенде, кейбір). Осылайша, Доңғал қонысын зерттеу Қазақстанның ғана емес, сонымен қатар іргелес аймақтардың ежелгі тарихының бірқатар мәселелерін шешу үшін өте маңызды және перспективалы болып көрінеді. Оның материалдары кейінгі скиф-сақ өркениетінің бастауын нақтылауға көмектеседі.

Ризашылық. Аталған жұмыс, ҚР Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті гранты бойынша орындалды (№ AP09261083 «Соңғы қола дәуіріндегі трансмәдени қатынастар (Батыс Сібір – Қазақстан – Орталық Азия)»).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Евдокимов В.В. Работы Талдинского отряда // *Археологические открытия- 1982.* – М.: Наука, 1984. – С. 453-454.

2. Евдокимов В.В. Исследования в Карагандинской области // *Археологические открытия-1983.* – М.: Наука, 1985. – С. 507-508.

3. Ломан В.Г. Новое поселение эпохи поздней бронзы в горах Кент // *Тезисы докладов научной конференции молодых ученых университета.* – Караганда: Изд-во КарГУ, 1984. – С. 56-58.

¹Біз ежелгі екі қоныстағы (Доңғалжәне Кент) алты тұрғын үйді зерттедік. Сондай-ақ Тағибай-Бұлақта (Павлодар облысы) осыған ұқсас орналасқан үйді қосуға болады және қыш[16, 225-233].

4. Ломан В.Г. Донгальский тип керамики // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. – С. 115-129.
5. Ломан В.Г. Об эволюции валиковой керамики Центрального Казахстана (по данным гончарной технологии) // Актуальные проблемы методики западносибирской археологии. – Новосибирск: Изд-во ТюмГУ, 1989. – С. 78-80.
6. Ломан В.Г. Особенности гончарной технологии эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана // Краткие сообщения института археологии. – 1991. – Вып. 203. – С. 47–53.
7. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1955. – № 46. – 166 с.
8. Качалова Н.К. О заключительном периоде бронзового века на территории Нижнего Поволжья (к постановке проблемы) // Советская археология. – 1989. – № 1. – С. 33-47.
9. Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. – Барнаул: Изд-во Алт. ГУ, 2015. – С. 200-204.
10. Кирюшин Ю.Ф., Иванов Г.Е., Удодов В.С. Новые материалы эпохи поздней бронзы степного Алтая // Проблемы археологии и этнографии Южной Сибири. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1990. – С. 104-128.
11. Евдокимов В.В. Отчет об исследованиях Павлодарского археологического отряда в 1982 г. // Архив САИ КарУ. – Караганда, 1982.
12. Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. – С. 56-68.
13. Варфоломеев В.В., Ломан В.Г., Евдокимов В.В. Кент – город бронзового века в центре казахских степей. – Астана: Изд-во КазНИИ культуры, 2017. – 338 с.
14. Евдокимов В.В. О выделении донгальской культуры переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку в Центральном Казахстане // Проблемы археологии Степной Евразии. – Кемерово: Изд-во КемГУ, 1988. – С. 101-103.
15. Зданович С.Я. Поселения и жилища саргаринской культуры // Поселения и жилища древних племен Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФ АН СССР, 1983. – С. 59-76.
16. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука АН КазССР, 1979. – 360 с.
17. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1960. – № 88. – 272 с.
18. Папин Д.В., Федорук А.С. О своеобразии памятников финальной бронзы степного Алтая // Экология древних и традиционных обществ. Вып. 3. – Тюмень: Вектор Бук, 2007. – С. 121-124.
19. Ситников С.М. Культура саргаринско-алексеевского населения лесостепного и степного Алтая. – Барнаул: Изд-во АлтГПУ, 2015. – 254 с.
20. Труды Семиреченской археологической экспедиции // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950. – № 14. – С. 84-143.

References:

1. Evdokimov V.V. Raboty Taldinskogo otryada [Works of the Taldinsky detachment] // *Arheologicheskie otkrytiya-1982*. – M.: Nauka, 1984. – S. 453-454. [in Russian].
2. Evdokimov V.V. Issledovaniya v Karagandinskoj oblasti [Research in the Karaganda region] // *Arheologicheskie otkrytiya-1983*. – M.: Nauka, 1985. – S. 507-508. [in Russian].
3. Loman V.G. Novoe poselenie epohi pozdnej bronzy v gorah Kent [New Late Bronze Age settlement in the Kent Mountains] // *Tezisy dokladov nauchnoj konferencii molodyh uchenyh universiteta*. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1984. – S. 56-58. [in Russian].

4. Loman V.G. *Dongal'skij tip keramiki [Dongal type of pottery] // Voprosy periodizacii arheologicheskikh pamyatnikov Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1987. – S. 115-129. [in Russian].*
5. Loman V.G. *Ob evolyucii valikovej keramiki Central'nogo Kazahstana (po dannym goncharnoj tekhnologii) [On the evolution of roller ceramics in Central Kazakhstan (according to pottery technology)] // Aktual'nye problemy metodiki zapadnosibirskoj arheologii. – Novosibirsk: Izd-vo TyumGU, 1989. – S. 78-80. [in Russian].*
6. Loman V.G. *Osobennosti goncharnoj tekhnologii epohi pozdnej bronzy Central'nogo Kazahstana [Features of pottery technology of the Late Bronze Age in Central Kazakhstan] // Kratkie soobshcheniya instituta arheologii. – 1991. – Vyp. 203. – S. 47–53. [in Russian].*
7. Krivcova-Grakova O.A. *Stepnoe Povolzh'e i Prichernomor'e v epohu pozdnej bronzy [Steppe Volga and Black Sea regions in the Late Bronze Age] // Materialy i issledovaniya po arheologii CCCR. – 1955. – № 46. – 166 s. [in Russian].*
8. Kachalova N.K. *O zaklyuchitel'nom periode bronzovogo veka na territorii Nizhnego Povolzh'ya (k postanovke problemy) [On the final period of the Bronze Age on the territory of the Lower Volga region (to the formulation of the problem)] // Sovetskaya arheologiya. – 1989. – № 1. – S. 33-47. [in Russian].*
9. Gajduchenko L.L., Loman V.G. *Faunisticheskij kompleks poseleniya Dongal v Central'nom Kazahstane [Faunistic complex of the Dongal settlement in Central Kazakhstan] // Arheologiya Zapadnoj Sibiri i Altaya: opyt mezhdisciplinarnyh issledovanij. – Barnaul: Izd-vo Alt. GU, 2015. – S. 200-204. [in Russian].*
10. Kiryushin YU.F., Ivanov G.E., Udodov V.S. *Novye materialy epohi pozdnej bronzy stepnogo Altaya [New Materials of the Late Bronze Age of the Steppe Altai] // Problemy arheologii i etnografii YUzhnoj Sibiri. – Barnaul: Izd-vo AltGU, 1990. – C. 104-128. [in Russian].*
11. Evdokimov V.V. *Otchet ob issledovaniyah Pavlodarskogo arheologicheskogo otryada v 1982 g. [Report on the research of the Pavlodar archaeological detachment in 1982] // Arhiv SAI KarU. – Karaganda, 1982. [in Russian].*
12. Varfolomeev V.V. *Otnositel'naya hronologiya keramicheskikh kompleksov poseleniya Kent [Relative chronology of Kent pottery assemblages] // Voprosy periodizacii arheologicheskikh pamyatnikov Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1987. – S. 56-68. [in Russian].*
13. Varfolomeev V.V., Loman V.G., Evdokimov V.V. *Kent – gorod bronzovogo veka v centre kazahskih stepej. [Kent - the city of the Bronze Age in the center of the Kazakh steppes]. – Astana: Izd-vo KazNII kul'tury, 2017. – 338 s. [in Russian].*
14. Evdokimov V.V. *O vydelenii dongal'skoj kul'tury perekhodnogo perioda ot epohi bronzy k rannemu zheleznomu veku v Central'nom Kazahstane [On the allocation of the Dongal culture of the transition period from the Bronze Age to the Early Iron Age in Central Kazakhstan] // Problemy arheologii Stepnoj Evrazii. – Kemerovo: Izd-vo KemGU, 1988. – S. 101-103. [in Russian].*
15. Zdanovich S.YA. *Poseleniya i zhilishcha sargarinskoj kul'tury [Settlements and dwellings of the Sargary culture] // Poseleniya i zhilishcha drevnih plemen Yuzhnogo Urala. – Ufa: Izd-vo BF AN SSSR, 1983. – S. 59-76. [in Russian].*
16. Margulan A.H. *Begazy-dandybaevskaya kul'tura Central'nogo Kazahstana. [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. – Alma-Ata: Nauka AN KazSSR, 1979. – 360 s. [in Russian].*
17. Chernikov S.S. *Vostochnyj Kazahstan v epohu bronzy [East Kazakhstan in the Bronze Age] // Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. – 1960. – № 88. – 272 s. [in Russian].*
18. Papin D.V., Fedoruk A.S. *O svoeobrazii pamyatnikov final'noj bronzy stepnogo Altaya [On the originality of the monuments of the final bronze of the steppe Altai] // Ekologiya drevnih i tradicionnyh obshchestv. Vyp. 3. – Tyumen': Vektor Buk, 2007. – S. 121-124. [in Russian].*

19. *Sitnikov S.M. Kul'tura sargarinsko-alekseevskogo naseleniya lesostepnogo i stepnogo Altaya. [Culture of the Sargary-Alekseev population of the forest-steppe and steppe Altai]. – Barnaul: Izd-vo AltGPU, 2015. – 254 s. [in Russian].*

20. *Trudy Semirechenskoj arheologicheskoj ekspedicii [Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition] // Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. – 1950. – № 14. – S. 84-143. [in Russian].*